

Theo L. Hettema

De kunst van de theologie

Verschenen in: *Michsjol* 14.1 (2005) 18-27.

Stephan van Erp, *The Art of Theology. Hans Urs von Balthasar's Theological Aesthetics and the Foundation of Faith* (Studies in Philosophical Theology 25; Leuven: Peeters, 2004), ISBN 90 429 1467 X, € 40,--.

Van Erp verdient hulde voor de poging iets te vatten en samen te vatten van de theologie van de Zwitser Hans Urs von Balthasar (1905-1988). Dat is namelijk niet mogelijk. Von Balthasar is een theoloog geweest met een duizelingwekkende theologische en cultuurhistorische kennis. Die kennis zet hij uiteen in uitvoerige cultuurhistorische overzichten. Die breedvoerigheid maakt zijn werk fascinerend, maar ook moeilijk te vatten. Zijn theologie heeft Balthasar neergelegd in een indrukwekkende serie boeken. Daarin is het centrum een theologische trilogie. Allereerst bevat deze trilogie een driedelige theologische esthetiek *Herrlichkeit* (1961-1969) (in zeven banden), vervolgens een vierdelige *Theodramatik* (1973-1983) en tenslotte een driedelige *Theologik* (1985-1987). De witte en blauwe banden van Karl Barths werken zouden er bij verbleken – over zijn vriend Barth schreef Balthasar overigens ook een uitmuntend boek. Voeg daarbij nog de uitgave van het minstens even zo uitgebreide werk van zijn spirituele vriendin en mystica Adrienne von Speyr, met wie hij een lekenbeweging stichtte en voor wie hij als priester uit de Jezuïetenorde stapte, de vele vertalingen van kerkvaders en de andere monografieën, en het moge duidelijk zijn dat Balthasar een oeuvre heeft nagelaten dat niet te bevatten is.¹ Die veelomvattendheid is verraderlijk. Tegen de belezenheid en originaliteit van Balthasar kun je niet op. En toch kun je Balthasar ook niet zomaar gelijk geven in zijn eigenzinnige ingrepen in het theologische materiaal.

Hoe moet je met zo'n theoloog omgaan? Van Erp kiest de verstandige weg van de concentratie op Balthasars theologische esthetiek, zoals vooral neergelegd in diens zeven gepubliceerde banden *Herrlichkeit*. Dat doet hij met een eigen vraagstelling: is er een voluit theologische esthetiek mogelijk? En dan niet een esthetiek die werken uit de kunstgeschiedenis toe leidt naar theologische ideeën, maar een echt fundamenteel-theologische beschouwing in de vorm van een esthetiek, als de leer van de perceptie van het schone. Zo komt Van Erp tot een duidelijke insteek in Balthasars theologie en presenteert hij aan het slot van zijn boek een eigen verwerking van Balthasars theologische esthetiek. Bij deze gang van het boek heb ik wel de nodige vraagtekens. Die bundel ik tot vijf clusters van opmerkingen.²

¹ Wie zich in Balthasar wil oriënteren zou ik *Glaubhaft ist nur Liebe* (1963) en de vijf delen gebundelde artikelen *Skizzen zur Theologie* (1960, 1961, 1967, 1974, 1986) aanbevelen. Al het werk van Balthasar is voor on-Duits lage prijzen verkrijgbaar bij Johannes Verlag in Einsiedeln.

² Daarbij laat ik allerlei kleinere opmerkingen schieten. Er zou het nodige aan te merken zijn op het Engelse taalgebruik en zinsbouw van de auteur. Zo zal toch niemand beweren dat esthetiek een natuurwetenschap ('science') is (232), maar wellicht wel een wetenschap in de zin van een 'academic discipline'. Onderaan blz. 233 zie ik niet hoe een openheid voor het *transcendentale* tot een theofanische epifanie kan leiden. Wellicht wel met een openheid voor het *transcendente*? Op diezelfde blz. mag het slot-sigma van Griekse termen toch ook echt een andere vorm hebben... en zo zou ik door kunnen gaan. Mag ik als enige echte fout nog noemen, dat het citaat van Augustinus op p. 41 n. 2 komt uit *Confessiones* X,vi,8 en niet uit *Civ. Dei* XX,24?

1. *Teveel en te weinig*

Allereerst moet me van het hart dat ik het boek van Stephan van Erp wijdlopij vind. Steeds gaat hij via de omtrekkende beweging van een algemene karakterisering van het veld naar zijn eigenlijke vraagstelling. Zo komt hij in hoofdstuk 1 en 2 vanuit de algemene vraag ‘Wat is theologie’, via ‘Wat is fundamentele theologie?’ bij ‘Wat is theologische esthetiek?’, om dan pas bij zijn eigenlijke *Anliegen* (een voluit theologische esthetiek) uit te komen. Dan zijn we al bij p. 70 voordat Balthasar voorwerp van onderzoek wordt. Daar herhaalt zich hetzelfde patroon: eerst het leven van Balthasar, vervolgens algemene motieven uit zijn werk (hermeneutiek, metafysica, triniteit), om tenslotte uit te komen bij de theologische esthetiek van Balthasar. De lezer mag zelf zien hoe deze beweging zich herhaalt in de behandeling van Cusanus en van Schelling, twee denkers die voor Balthasar van groot belang zijn geweest, en die door Van Erp na de weergave van Balthasars esthetiek worden besproken. Het methodische probleem van deze benadering is, dat het algemene gedeelte te grote velden bestrijkt. Om daar richting in te geven, moet de auteur al zeggen waar hij heen wil en vooruit wijzen naar termen uit de specifieke behandeling die later komt. Die zijn op dat moment nog niet te bevatten. Maar wanneer die feitelijke behandeling er komt, blijft het vaak bij een herhaling van de betreffende term. Een echte verdieping door redenering of analyse ontbreekt. In de algemene gedeelten wordt teveel geponeerd, in de specifieke gedeelten te weinig gezegd. Zo blijft het boek moeilijk te lezen.

Soms schrijft Van Erp onmogelijke zinnen, waarin hij gewoonweg teveel wil zeggen, maar te weinig uitlegt. Wat moet de lezer bijvoorbeeld met de zin waarmee op p. 237 de paragraaf begint over ‘Catalogical foundation: trinitarian kenosis’ (toe maar!): ‘The starting point of Balthasar’s theological aesthetics is the light of grace revealing itself in the primal ontological difference that emerges in the experience of being thrown into existence, which proceeds from the love of God’?

Zulke formuleringen roepen zoveel vragen op. Bijvoorbeeld bij de titel en het woord ‘starting point’: In het tweede deel van het boek is geschreven over openbaring en genade als trefwoorden van Balthasars hermeneutiek en over de ‘katalogische triniteit’ als Balthasars metafysica. Zijn hermeneutiek en metafysica nu voor Balthasar het startpunt van zijn esthetiek? Of gaat de esthetiek vóór de hermeneutiek en metafysica? Dat zou je bij Balthasar verwachten. Is het licht van de genade het startpunt van een theologische esthetiek, of ook (en misschien zelfs bij Balthasar: vooral) de materiële invulling van die esthetiek? Gebruikt Balthasar zelf ook het woord ‘ontologische differentie’ of is dat een postmoderne interpretatie? ‘Differentie’ en ‘geworpen zijn in het bestaan’ zijn typisch termen van Heidegger. Maar Heidegger zelf zal toch niet beweren dat zijn beschrijving van de menselijke conditie van het bestaan een platform kan zijn voor het licht van de goddelijke genade? Zijn beschrijving van het menselijke Zijn was juist bedoeld om de waarde van enige (goddelijke) metafysica te ontcrachten. En waar slaat het woord ‘which’ op? Op ‘existence’, op de ‘experience of being thrown’, op de ‘primal difference’ of op ‘the light of grace’? Stel dat het laatste het geval is, dan komt Gods genade voort uit zijn liefde. Bij het verschijnen van die genade valt dan op hoe de mens in zijn bestaan verstrikt zit. Maar is die geworpenheid van het menselijk bestaan even primair als Gods genade? Is dat een *fact of existence* waar niet aan te ontkomen valt? Of gaat de genade vóór de vervallenheid van het menselijk bestaan? Is er een ‘zondeval’, in de zin van een menselijke weigering van de genade, dan is er ook herstel mogelijk. Gaat het om een basaal ontologisch verschil tussen God en mens, dan kunnen we ons slechts vergapen aan de goddelijke schoonheid zonder er ooit deel aan te krijgen. Is openbaring slechts het esthetisch onthullen van het doek, zodat we een blik kunnen slaan op

het kunstwerk van Gods heerlijkheid? Of is openbaring ook een act, een handelen waardoor God iets bewerkstelligt? Dat zijn nogal wat vragen, en dat nog maar bij één enkele zin...³

Wellicht is Van Erp te congeniaal met het denken van Balthasar. Ik vind dat zijn boek uiterst belangrijk is als ontvouwing van Balthasars denken. Maar ik meen ook dat hierna een meer gedistantieerde uiteenzetting met Balthasar noodzakelijk is. Zou die bijvoorbeeld kunnen komen uit de feministische hoek en zou die aan kunnen haken bij Von Speyr? Nu wordt Balthasars omgang met Adrienne von Speyr afgedaan als een puur biografisch thema en de invloed van Von Speyr op Balthasar als ‘deforming rather than constructive’ (81, onder verwijzing naar Kevin Mongrain) en ‘not essential for a theological understanding of his work’. Wanneer Balthasar echter uitgebreid Von Speyr citeert en er zelfs onderzoek is naar wie wat heeft geschreven in beider werken, weiger ik haar mystieke inbreng onder deze noemer af te doen. Juist de accentuering van het mystieke zou Balthasars opvatting van perceptie (en daar gaat het om in zijn esthetiek) behoorlijk kunnen verrijken.

2. Esthetiek als perceptie van een vorm

Als Van Erp één ding over weet te brengen, dan is het wel dat theologische esthetiek niet moet inhouden dat kunst en literatuur worden gebruikt als exemplen van een theologisch inzicht of boodschap. Het gaat niet om een plaatje bij het praatje. Het moet ook niet gaan om de theologische boodschap van afzonderlijke kunstwerken maar om het vatten van de schoonheid die is gelegen in Gods openbaring zelf. Theologische esthetiek dient zich bezig te houden met de vraag naar de perceptie van Gods heerlijkheid: hoe kan die door mensen worden bevat, wanneer God eigenlijk zo gans anders is dan al het menselijke? Die vraag brengt Balthasar tot een adembenemende uiteenzetting met Cusanus (God als *non-aliud*, als anders dan het menselijke, maar ook weer als het omvattende van de eindige differenties) en een voortdurende worsteling met Schelling, wiens identiteit van God en wereld Balthasar eigenlijk wenst, maar vanwege de mensvormigheid van het godsbeeld toch ook weer niet kan aanvaarden.

De opvatting van esthetiek als perceptie brengt mij tot vier opmerkingen. 1) Ik kan me slecht vinden in Van Erps gebruik van het Engelse woord ‘form’. Waar het Balthasar om te doen is, is de *Gestalt* van iets: het percipiëren van iets in zijn totaliteit. Dat heeft Balthasar van Goethe (77, 134). Deze opvatting van *Gestalt* staat lijnrecht tegenover de kale transcendentale ‘Form’ van Kants filosofie. Bij Goethe en Balthasar gaat het om de absolute (en door het Absolute gevulde) verschijning in zijn totaliteit, bij Kant om instrumenten zonder inhoud die de zintuiglijke ervaringen ordenen. Het is verwarrend om in de bespreking het Engelse woord ‘form’ te gebruiken, omdat daarmee een Kantiaanse betekenis wordt gesuggereerd. Een term als ‘appearance’, ‘shape’ of zelfs ‘gestalt’ was beter op zijn plaats geweest. Met het benadrukken van de Goethiaanse achtergrond zou het zelfs eenvoudiger zijn geweest om Balthasars overeind blijven ten opzichte van het Duitse idealisme te verklaren.

2) Na het lezen van de weergave van Balthasars esthetiek blijf ik zitten met een paradox. Balthasar wil een fundamentele esthetiek van Gods heerlijkheid ontvouwen. Daartoe

³ Ik geef nog een voorbeeld van een zin uit de conclusie: ‘Trinitarian, pneumatological and christological aesthetics all point to a soteriological understanding of the beautiful and thus, to the inextricable relation of theological aesthetics and ethics’ (257). Ik laat schieten dat trinitarisch, pneumatologisch en christologisch hier bij elkaar worden genomen. Het gaat me nu vooral om het woordje ‘thus’. Van Erp wil argumenteren dat een soteriologische benadering leidt tot een ethische stellingname. Er is geen ‘art for art’s sake’. Inderdaad zal een heilsleer die iets voor wil stellen zich niet los maken van het gebeuren in de wereld. Het heil is niet los verkrijgbaar. Maar: leidt dat nou echt vanzelfsprekend (‘thus’) tot een ethiek? Dat is meer een mening dan dat het uit de aard van de soteriologie voortvloeit. Van Erp kan in de rest van de betreffende alinea dan ook niet meer zeggen dan: ‘Soteriological aesthetics *could* emphasise contemplation in action’ of ‘theological aesthetics *can* demonstrate that the life of faith not only takes place through doctrine or holiness’ (mijn cursivering, TLH). Dat is allemaal mooi en waar, maar er zit geen argumentatiekracht achter.

wil hij af van een esthetiek die uitgaat van de beschouwing van literatuur en beeldende kunst. Maar in de praktijk is dat wel precies het veld waar Balthasar zelf uit put! Het valt me op dat Balthasar zo weinig doet met de perceptie van het schone in de natuur. Daar zouden dezelfde valkuilen zijn te vinden als in de perceptie van kunst (vgl. 137, 237); maar toch zou naar mijn idee de natuur een voertuig kunnen zijn om het Gestalt-karakter van het schone in God te kunnen benoemen. Waarom laat Balthasar dit facet liggen?

3) Wanneer de perceptie van een Gestalt centraal staat, zoek ik kritisch naar de grenzen van die perceptie. Die zoek ik in wat de cultuur te buiten gaat, de natuur. Maar nog dringender zou die zoektocht zich moeten richten op de perceptie van het vormloze. Op dat punt zou ik een pleidooi willen voeren om Kants behandeling van het sublieme te herwaarderen. Kant onderscheidt nadrukkelijk het schone van het sublieme. Balthasar en Van Erp is er juist veel aan gelegen om deze twee samen te brengen (261). Naar mijn overtuiging ontnem je daarmee aan de theologie het instrument om alles wat de vorm te buiten gaat te benoemen. Met een theologisch-esthetische ontwikkeling van het sublieme zou ook een veel vruchtbaarder gesprek met Lyotard en het postmodernisme kunnen worden gevoerd (61).

4) Dan is er nog een overweging bij deze theologische esthetica. Deze steunt volledig op het idee van de perceptie van een *Gestalt*. Daarmee wordt voorbijgegaan aan de hele beweging van een receptie-esthetica, die poneert dat 'beauty is in the eye of the beholder', of tenminste zegt dat de schoonheid van een kunstwerk zich ontwikkelt in de ontvangst ervan. Wanneer het gaat om de schoonheid van Gods openbaren, roept juist een receptie-esthetica vragen op die bij Balthasars idee van overweldigende schoonheid in de Gestalt van Gods openbaring (vgl. 131) niet benoemd kan worden. Balthasars grote worsteling is met de onvergelykelijkheid van God en mens. De discrepantie tussen God en mens is zo groot dat Gods heerlijkheid voor de mens niet te bevatten is. Met een analogie-leer probeert Balthasar uit te drukken hoe de mens dan toch iets van de glans van die goddelijke heerlijkheid gewaar kan worden. Hoe zou die analogie-gedachte ondermijnd worden, wanneer de Gestalt van iets juist zijn 'impact' krijgt door de ontvanger, zoals de klank van de musicus op het podium pas zijn volheid ontvangt door de weerklank van de concertzaal?

3. Esthetiek en hermeneutiek

In de metafysische trits van het goede, het schone en het ware, stellen Balthasar en Van Erp het schone voorop. Noch Balthasar noch Van Erp zullen echter beweren dat esthetiek het enige is. Voor Van Erp is theologie een zaak van perceptie van Gods heerlijkheid (esthetiek), interpretatie van de verbeeldende geloofsvormen (hermeneutiek) en constructie van nieuwe geloofstaal en geloofscommunicatie (245-254). Maar hoe verhouden die drie theologische gebieden zich tot elkaar? Van Erp wil een esthetiek à la Balthasar aanvullen met interpretatie en constructie (231). Hij ziet een verhouding voor zich waarin theologische esthetiek en hermeneutiek reciproque zijn (248). Ik ben daar kritischer over dan hij. Het lijkt me dat in werkelijke reciprociteit er geen primaat van een van de factoren kan zijn. Dat primaat is voor Van Erp wel duidelijk en uitsluitend gelegen in de esthetiek, in de perceptie van de openbaring. Interpretatie en constructie zijn een respons daarop (260). Dat woord respons lijkt me adequater dan de voorstelling van reciprociteit. Maar een respons kan anders zijn dan een beamen van wat aangereikt wordt. Van Erp maakt ruimte voor menselijke vormen van verbeelding. Maar hoever strekt die ruimte? Het lijkt me dat de trinitarische insteek niet alleen een profiel geeft aan de heerlijkheid van de goddelijke openbaring maar ook een begrenzend betekenskader (vgl. 256). De vrijheid van de menselijke verbeelding wordt door de voorafgaande perceptie van Gods openbaring toch behoorlijk aan banden gelegd. Veel ruimte voor interpretatie is er dan niet. Anders kan ik het niet opvatten.

Die ruimte voor interpretatie en hermeneutiek zou er wel moeten zijn. Ik zou bijvoorbeeld graag vanuit de hermeneutiek de metafoortheorie willen inbrengen. In een

metafoor gaan het 'is' en het 'is niet' op creatieve wijze samen. Dat geeft een heel andere, en meer dynamische betekenisvorming dan in het analogie-model van Balthasar. Via een metaforische theologie zou ik ook veel minder beducht zijn voor de negatie. In Balthasars model doet de negatie afbreuk aan de openbaring van Gods glorie. Balthasar kan daarom niets met een negatieve theologie (vgl. 192, over Cusanus). Een mogelijke onbevattelijkheid van God zou namelijk afdoen aan de aard van Gods glorie. In een metaforische theologie echter gaan affirmatie en negatie samen, en leveren samen het creatieve moment. Daar wordt het volle van het scheppende juist bereikt door de creatieve spanning van affirmatie en negatie. Dat kan voor een constructieve theologie ook een heel verschil maken.⁴

4. *Theologische aspecten*

Zo komen we bij het punt dat Balthasar en Van Erp proberen een voluit theologische esthetiek te ontwerpen. Maar juist bij het theologische aspect ontbreekt er voor mij veel helderheid. Bij alles wat van waarde wordt geacht in de dogmatiek kan ik wel lezen: dat staat bij Balthasar ook centraal. Openbaring, incarnatie, christologie, pneumatologie, scheppingsleer, eschatologie... Hier hadden helderder lijnen getrokken moeten worden, bijvoorbeeld door te onderkennen dat Balthasar in zijn latere werk, na *Herrlichkeit*, meer opschuift van christologie naar pneumatologie. Ook zoek ik naar een betere benoeming van de theologische functie van openbaring. Vanuit een zin als 'The beauty of God ... can only be recognised as such by revelation' (237) zou ik denken dat openbaring vooral een epistemologische rol heeft, in het (h)erkennen van Gods schoonheid. Maar is de act van het openbaren zelf ook niet gracieus, een handeling van schoonheid? Dat lijkt me meer in lijn met Balthasars denken.

Ik zou ook zo graag de eschatologie meer gethematiseerd willen zien. Deze lijkt me voor Balthasars esthetiek het wezenlijke dogmatische punt (meer nog dan de incarnatie). Balthasar worstelt immers met de vraag: hoe kan Gods onbevattelijke heerlijkheid bevat worden? In de notie van God als alles-in-allen komen zowel het probleem als de mogelijkheid van zijn analogie naar voren. God verschilt essentieel van het menselijke. Maar het beeld van God als alles-in-allen drukt ook uit dat er een analoge relatie tussen God en mens is voor te stellen. Nergens kom ik goed doordacht de portee tegen dat dit vooral een eschatologisch beeld van God is. God *is* niet alles in allen, maar *zal* dat zijn. Zo spreekt in ieder geval 1 Korintiërs 15,28 erover. Over eschatologie komt Van Erp, met Balthasar, regelmatig te spreken (bijv. 258). Maar dan gaat het vooral om eschatologie als een anticipatie, een door de verbeelding vooruitlopen op het Koninkrijk van God (265). Dat vind ik zwak. Ik zou zeggen dat de eschatologische hoop een eigen wijze van kennen is, heel anders dan anticiperend kennen. Dat gebeurt in elke wetenschap die met modellen werkt. Het gaat hier om een fundamenteel erkennen dat God, mens en de relatie tussen God en mens, anders zal worden. Dat is meer dan kennen of percipiëren, het is de overtuiging dat er een wezenlijke verandering nodig is. Ik heb de stellige indruk dat Balthasar de spanning tussen God en mens in zijns-termen uitdrukt en geen procesmatige verandering van God of mens in zijn denken toelaat. Het incarnatorische denken zal bij hem de eschatologie bepalen. Daar is dogmatisch van alles tegenin te brengen.⁵

5. *Theologie en esthetiek*

Na de maatschappijkritische jaren valt er nu in de theologie weer een wending naar de esthetiek te bespeuren. De toegang tot het spreken over God ligt niet zozeer in de ervaring van solidariteit met lijdenden maar in de perceptie van schoonheid, van literatuur en kunst. Zo

⁴ Ik zou bijv. denken dat de metaforische theologie van Sallie MacFague tot een veel gewaagdere opvatting van God-in-de-wereld komt dan Balthasar.

⁵ De weinig zelfstandige eschatologie zou wellicht ook het gebrek aan maatschappijkritiek bij Balthasar kunnen verklaren.

kom ik het tegen bij de stroming van *Radical Orthodoxy* rond John Milbank, waar Van Erp gecharmeerd van is. Daarmee hoeft overigens niet de term solidariteit weggedaan te zijn.⁶ Maar deze biedt ons blijkbaar minder een toegang tot de theo-logie, tot het spreken over God. Om het cru te zeggen: Picasso's *Guernica* geeft ons theologisch meer te denken dan de personen die bij het bombardement van Guernica zijn omgekomen. *De Aardappeleters* van Van Gogh doet ons meer dan de verhalen van armoedige boeren in Brabant.⁷ Ik bedoel dit niet als verwijt aan Van Erp.⁸ Maar ik maak me bezorgd om het gemak waarmee de wending naar het esthetische wordt voltrokken in recente theologie, waarvan zijn boek een exemplaar is.

Kenmerkend vind ik een zin als: 'I propose that theological aesthetics, besides *seeing* the form, is also *seeking* the form by means of the reasonable exploration of a diversity of religious forms that mark the pattern of the particularity of faith' (244). Balthasar ging het om de glorieuze ontvouwing van Gods openbaring. Daar zat een zeker openbaringspositivisme achter en ook een zekere vanzelfsprekendheid van het uitgangspunt van de bijbelse godsopenbaring. Daarmee kan Van Erp niet uit de voeten, en daarin toont hij zich een 21^e eeuwse theoloog. Maar het volstaat niet om de esthetiek, de perceptie van Gods glorieuze openbaring (*seeing the form*) aan te vullen met een hermeneutiek die de verbeeldende vormen in het spreken over God exploreert (*seeking the form*). Naar mijn idee spreekt uit het *seeing the form* een directheid die zich niet verdraagt met het kritische exploreren van vormen. Er moet minstens sprake zijn van een postkritische 'tweede naïviteit', zoals Ricoeur het zou noemen. Een dergelijke postkritische geesteshouding gaat echter niet zonder geestelijke offers. Zo'n offer zou kunnen liggen in het toelaten van een onomkeerbare pluraliteit van vormen. 'Seeking the forms' lijkt mij een adequate uitdrukking, maar hoe verdraagt zich dat met de enkelvoudige *Herrlichkeit* van Balthasars openbaring? Balthasars eigen idee van religieus pluralisme als een 'symphony of truth' lijkt me lichtelijk optimistisch.

Ik kan het nog anders uitdrukken. Wanneer Balthasar dit boek had geschreven, dan had het wellicht als titel gekregen: *The Beauty of Theology*. Wanneer een 21^e eeuwse theoloog als Stephan van Erp het boek schrijft, is de titel: *The Art of Theology*. Daarmee toont zich een voortgaande en onvermijdelijke theoretisering. Die betreur ik niet. Ik blijf erbij dat een goede theologische theorie een vorm van schouwen (*theoria*) is, misschien nog wel meer dan de idee van een onmiddellijke perceptie van een openbaringsvorm. Maar ik zou wel wensen dat het verlies aan directheid meer onderkend zou worden.

Balthasar en Van Erp hebben mij een instrument in handen gegeven om mij te weren tegen het gemak waarmee theologen eclectisch gebruik maken van kunst en literatuur die in hun straatje te pas komt. Nu nog een theologie die de kloof tussen onmiddellijke perceptie (esthetiek) en indirecte interpretatie (kritische hermeneutiek) opvat als een heilzame differentie om tot scherper spreken over God te komen. Aan het werk!

⁶ In pregnante zin kom ik de spanning tussen esthetica en solidariteit tegen bij de Leuvense theoloog G. de Schrijver: gepromoveerd op Von Balthasar, daarna zich toegewend naar de Latijns-Amerikaanse bevrijdingstheologie, en de laatste jaren weer bezig met Balthasar.

⁷ Museumdirecteur Henk van Os vertelt ergens dat hij bij een groepsrondleiding *De Aardappeleters* laat zien. Iemand in de groep merkt op: wanneer die mensen zo'n dure, antieke boerenlamp boven hun tafel hadden hangen, dan hadden ze het zo slecht nog niet...

⁸ Het citaat in n. 3 laat bijvoorbeeld zien hoe Van Erp esthetiek en ethische betrokkenheid wil verbinden.